

TIDSAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Osmanlı Döneminde Musul Vakıfları
H.922-1004/M.1517-1595

Mosul Foundations in the Ottoman Period
AH.922-1004/AD.1517-1595

Isam ALBAYATY*

Geliş/Submitted: 25.12.2021
Kabul/Accepted: 11.03.2022
Yayın/Published: 27.03.2022

Citation / Atıf

Albayaty, I. (2022). Osmanlı döneminde Musul vakıfları H.922-1004/M.1517-1595. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (32), 271-282.

Albayaty, I. (2022). Mosul foundations in the Ottoman period AH.922-1004/AD.1517-1595. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 9 (32), 271-282.

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Article Information:

Research Article

 10.29228/TIDSAD.54145

This article was checked by Intihal.net. Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.
This article is under the Creative Commons license. Bu makale Creative Commons lisansı altındadır.

*Dr., Kuzey Teknik Üniversitesi, Kerkük Teknik Enstitüsü, Irak, isam975@ntu.edu.iq

TİASAD

Türk & İslam Dünyasi Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Osmanlı Döneminde Musul Vakıfları H.922-1004/M.1517-1595¹

Mosul Foundations in the Ottoman Period AH.922-1004/AD.1517-1595

Dr. Isam ALBAYATY

Öz: Irak'ın en önemli şehirlerinden biri olan Musul, Bağdat'tan sonra en büyük şehirdir. Irak coğrafyası içerisinde bulunan Musul vilayeti yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Bu araştırmada Musul şehir ile civar ilçe, kasaba ve köylerde H.922-1004/ M.1517-1595 tarihleri arasında kurulmuş ya da öncesinde kurulup ilgili dönemde varlıklarını devam ettirmiş olan vakıflar incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sosyal hayatın en önemli kurumu olan vakıf müessesidir. Bu çerçevede ilk olarak ibadet kurumları olan cami vakıfları ele alınmıştır. Bu sayede kurulan dini yapıların kurucuları, yerleri, vakıfları ve bugünkü durumları incelenmiştir. Dinî kurumlardan sonra eğitim-öğretim kurumları ile ilgili vakıflar incelenmiş ve bu vakıflar sayesinde kurulmuş olan medreseler açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında Musul vakıfları ilgili tespit edilen ve açıklanan tüm vakıflar hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yaptırdığı tahrirler sonucunda yazılan defterler günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivinde muhafaza edilmektedir. Siyakat yazıyla yazılmış olan defterlerin bazılarının sayfa kenarları yırtık ve kıvrık olmasına rağmen genel olarak günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza edilerek geldiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Musul, Musul vakıfları, Osmanlı devleti, cami, medrese.

Abstract: Mosul, one of the most important cities of Iraq, is the largest city after Baghdad. Mosul province, which is located in the geography of Iraq, has remained under Turkish rule for centuries. In this research, foundations that were established between AH.922-1004 / AD.1517-1595 in the city of Mosul and its surrounding counties, towns and villages or that were established before and continued their existence in the relevant period were examined. It is the foundation institution, which is the most important institution of social life during the establishment and rise of the Ottoman Empire. In this context, firstly, mosque foundations, which are institutions of worship, are discussed. In this way, the founders, places, foundations and current situations of the religious structures established were examined. After religious institutions, foundations related to educational institutions were examined and madrasahs established thanks to these foundations were tried to be explained. In the conclusion part of the study, a general evaluation was made about all the foundations that were identified and explained about the Mosul foundations. The notebooks written as a result of the registrations made by the Ottoman State are kept in the Kuyûd-ı Kadime Archive of

¹ "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir. Bu çalışma yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

Statements of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors": No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article. This article derived from author's doctoral dissertation.

the Prime Ministry Ottoman Archive and General Directorate of Land Registry and Cadastre. Although the page edges of some of the notebooks written in Siyakat script are torn and curled.

Keywords: Mosul, Mosul foundations, Ottoman state, mosque, madrasa.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sosyal hayatın en önemli kurumu olan vakıf müessesidir.² Bu müessese Osmanlı döneminde çok büyük bir inkişafa mazhar olmuş ve sosyal alanda, eğitimde, sağlıkta, sosyal yardım ve sosyal güvenlik gibi en temel alanlarda önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı Devleti sosyal ihtiyaçlarını vakıflar yoluyla karşıladığından, Osmanlı medeniyeti için bir "vakıf medeniyeti" tabiri kullanılmaktadır. Musul vilayeti Türk tarihi bakımından oldukça kıymetli bir yere sahiptir. Bu araştırmanın temel amacı Osmanlı imparatorluğunu Arap coğrafyasındaki Müslümanların önemli vilayetlerinden olan Musul vakıflarının XVI. yüzyıllardaki tahlilidir. Bu konu hakkında günümüze kadar hem Türkiye'de hem de başka ülkelerde çok fazla araştırma yapılmamış olması bu konunun çalışılmasında etkili olmuştur.³

Musul İslam beldelerinden büyük ve meşhur bir şehir olup önemli yolların kesişim noktasındadır. Musul kelimesi (الموصل), Arapça bir isim olup bölge Arap hâkimiyetine geçmeden önce de var olan küçük bir kasaba idi. El-Cezire ve Irak topraklarını birbirine bağladığı için yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşılan yer gibi anlamlara gelen "El-Mevsilü" olarak da anılmıştır.⁴ Emevîler devrinde gelişmeye başlayan Musul, Şam, Mısır, Horasan, Bağdat ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır.⁵ Azerbaycan'a ulaşımın buradan sağlanması nedeniyle Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarı konumundadır. Bu özelliğinde dolayı tarihsel süreç içerisinde birçok önemli ticaret yolunun da kavşak noktası haline gelmiştir. Musul tarihçiler tarafından Ummu'r-Rabi'ayn, El-Hazra, El-Fayha, El-Hadba gibi çeşitli isimlerle de anılmıştır.⁶

Musul Tarihi

Milattan önce Mezopotamya toprakları içinde yer alan Musul'da Asur uygarlığı, yaklaşık 1300 yıl hüküm sürmüştür. Ardından gelen Babil hükümlerine ise Pers saldırıları nedeniyle kesintiye uğramış ve Perslerin eline geçmiştir. Pers yönetimi sırasında büyük bir Pers akınına maruz kalan bölge, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra bu dine yönelmiş ve 2. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiştir. 642 yılında Hz. Ömer tarafından alınan Musul, bu tarihten itibaren Arap nüfusunun göçüne maruz kalmıştır. Bölge, kısa süreli Emevî hâkimiyetinden sonra 751 yılında Abbasi yöne-

² Ertem, A. (2011), "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", Vakıflar Dergisi, sayı: 36, Ankara, s. 35-47.

³ Şakir, A. (1992), Vilayetü'l-Musul fi'l-Karni's-Sadis Aşr Dirasetün fi Evzâuhâ s-Siyasiyyeti ve'l-İdariyyet ve'l-İktisadiyyeti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Musul, s. 45.

⁴ Al-Hamavî, Y. (1968), Mu'cemul-Buldan, c. 4, Beyrut: Kitabevi, s. 223.

⁵ El-Ömeri, M. E. (1968), Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbaa, c. 2, Musul: Matbaat Hürriyyat, s. 32.

⁶ Sami, Ş. (1317), Kâmus-ı Türkî, Dersaadet İkdâm Matbaası, s. 4480-4485; Musul Vilayeti Salnamesi (1308), Mektubî-i Vilayet Hasan Tefvik Efendi Tarafından Basılmıştır, s. 94.

timine geçmiştir. Osmanlı öncesinde Zengiler, Timurlar, Akkoyunlular ve Safevi gibi Türk devlet ve beylikleri bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Yavuz Sultan Selim⁷, Şah İsmail'in kan dökerek, küfretme, mescit ve ibadet yerlerini yıkmak gibi kötü işlerine bakarak, H.920 / M. 1514 yılında kendisiyle savaşa karar verdi. Bu iki Türk hükümdarını birbiriyle çarpıştıran en mühim sebep çok büyümüş olan bu iki devletin fütuhat siyasetlerinde de en kuvvetli devirlerine girmiş bulunmaları ve artık birbirinin toprağına göz dikmiş olmaları gösterilebilir.⁸ Musul H.922 / M.1517 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten sonra sancağı tahvil edilerek Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır. Böylece Musul Osmanlı hâkimiyeti altına olan bir bölgedir. Musul un sancak statüsü ile idaresi H. 994 / M. 1586 tarihine kadar devam etmiştir. H.994/ M. 1586 tarihinde ise Musul sancağının eyalete tahvil edildiği anlaşılmaktadır.⁹

Vakıf Tanımı

İslam hukukuna göre vakıfların pek çok tarifi yapılmıştır. Sözlük anlamıyla; duruş, durmak, alıkoymak, ayakta bekleme ve hareketten alıkoyma gibi bir çok manaya gelen vakıf kelimesini¹⁰, ıstılah (deyim) olarak pek çok tarifi yapılmaktadır. Aynı bir malın herhangi biri tarafından temlik edilmesini engellemek anlamına gelmektedir. Vakıf kelimesi Arapça'da durmak, alıkoymak manasındadır. İstılah olarak ise; XIII-XIX. yüzyıllar arasındaki dönemde, İslam ülkelerindeki sosyal ve iktisadi hayatta önemli bir yer tutan dinî-sosyal müessesenin adıdır.¹¹

Vakıf müessesesi, uzun asırlar boyunca bütün İslam memleketlerinde büyük önem kazanmış, içtimai ve iktisadi hayat üzerinde derin tesirlerde bulunmuş dinî-hukuki bir müessesedir.¹² Vakfı kısaca, bir kimsenin Allah'ın rızasını kazanmak için, sahip olduğu menkul veya gayrimenkulünü dinî, içtimai ya da hayır hizmetleri için tahsis etmesi olarak tanımlayabiliriz. Vakıf tesis eden kişiye vakıf, vakfedilen mala mevkûf denir. Vakıf kuran kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın yönetim şekline ilişkin esasları belirleyen ve mahkeme tarafından tescil edildikten sonra vakfın vücut bulduğu belgeye de Vakfiyename denilmektedir.¹³ (Vakfeden kişi) kadı huzurunda tescil edilen vakfiyesinde, vakfiyenin hedeflerini, şartlarını ve yönetimini belirlemekte ve bu vakfa bir mütevellî görevli tayin etmektedir.¹⁴

⁷Kutluca, M. (2012), Osmanlı Padişahları Albümü, Ankara: Reyhan Kitap, s. 9.

⁸Hemdemi, Solak-zade Mehmed, (1298), Tarih-i Solak-zade, İstanbul, s. 384; Musul Vilayeti Salnamesi (1308), s. 65-112.

⁹BOA, TT. d. 660, s. 283.

¹⁰El-Kübeysi, M. (1977), Ahkâmü'l-Vakıf fi Ş-Şeriatı İslamiyye, c. 1, Bağdat, s. 3-4.

¹¹Yediyıldız, B(1986), "Vakıf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. XIII, s. 153.

¹²Köprülü, M. F. (1983), İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 351.

¹³Özdemir, R. (1993, 14-17 Ekim), "Osmanlı Vakıflar İNIN Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi", Fırat Üniversitesi Tarih Sempozyumu'na Sunuldu, Malatya, s. 76-77-78.

¹⁴İnalçık, H. (2002), Tarihîl-Devlet El-Osmaniyye min Alnuşu ila İnhidar, (Çev. Muhammed Arnavut), Beyrut, s. 222-223.

Vakıflar gördükleri hizmetler itibariyle; dinî, içtimai ve iktisadi vakıflar, mahiyetleri itibariyle ise; hayrı, zürri (evlatlık) ve avarız vakıflar olmak üzere bir takım kategorilere ayrılmaktadır.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde Vakıfların Önemi

Osmanlı Devleti'nde vakıf mefhumu geliştikten sonra vakıflara verilen değer ve önem artmıştır. Çünkü bu vakıflar, muhtelif alanlarda olumlu sonuçlar ortaya koymuştur. Bunun neticesinde ise somut gelişme olarak vakıfların sayıları ve infak olgusu gelişmiş ve artmıştır. Osmanlı şehirlerinin fiziki yapısını oluşturan cami, mescit, zaviye, medrese gibi dinî ve içtimai yapıların inşası ve muhafazası vakıflar vasıtasıyla olmaktadır.¹⁶ Osmanlı Devleti'nde vakıf, toplumun benimsediği kültürün ayrılmaz bir parçası sayılmaktadır. Osmanlı vakıfları, yeterli düzeyde gerçekleştirilmek istenen refah ve saadet düzeyine ulaşmak amacıyla bir şerr-i şerifi olarak çok dikkatli bir şekilde yönetilmiştir. Diğer bir ifade ile toplumsal hayatın¹⁷ düzenlenmesinde önemli büyük bir rol oynamıştır. Toplumun tüm fertlerine bu vakıflar sayesinde ücretsiz hizmetler sunulmuştur.¹⁸ Ayrıca vakıf ile menkul ve gayrimenkul malları tasarruf ederek Allah'ın rızasını kazanma amacı güdülmüştür. O halde vakıf, camileri, mescitleri, okulları ve toplumsal niteliği olan diğer kurum ve kuruluşları koruma görevini üstlenmiştir.¹⁹ Tarihçi Yılmaz Öztuna "Toplumsal kurum ve kuruluşların yapmış olduğu tüm işler, vakıf müessesesi sayesinde yapıldığına" dikkat tir²⁰Bu kurum Osmanlı Devleti'nde insani ve sosyal kurumların en önemlilerinden biriydi. İnsanlar bu vakıflarda hayır işlerine koşar, güzel işler icra ederlerdi.

Musul'un Vakıflar

Musul şehri Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle buradaki vakıfların idaresi de Osmanlı Devletine geçmiştir. Osmanlı Devleti bölgede kendilerinden önce kurulmuş olan vakıfların statüsünü değiştirmemiş ve vakıflar kurucularının belirlediği şartlar çerçevesinde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bölge Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da yeni vakıflar tesis edilmiş ve ayrıca vakıflaşma süreci hız kazanmıştır. Hatta Musul gerek Osmanlı Devleti'nden önce gerekse Osmanlı döneminde kurulan çok farklı türdeki bu vakıflardan bir kısmı varlığını günümüzde de devam ettirmektedir. Bu vakıfların genel olarak cami, medrese, çerçevesinde tesis edildiği görülmektedir. Bu araştırmada Osmanlı hâkimiyetindeki Musul H. 922-1004/ M.1517-1595 yılları arasında tesis edilen veya daha önce tesis edilip ilgili dönemde varlıklarını devam ettiren vakıflar belirli kriterleri göre kategorize edilerek ele alınacak; bu vakıfların işlevlerini devam ettirebilmesi, çalışanların ücretlerinin ödenmesi, binaların korunması ve tamir edilmesi için gelirleri bağışlanan gayrimenkullerden, arazi gibi Araratlar dan da bahsedilecektir.²¹

¹⁵ Kazıcı, Z. (1985), İslam ve Sosyal Açından Vakıflar, İstanbul, s. 79-97.

¹⁶ Yediyıldız, a. g. e. , s. 153.

¹⁷ Kazıcı, Z. (2003), Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul, BilgeYayıncıları, s. 80; Akgündüz, A. (1996), İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, B. 2, İstanbul, Cihan Matbaası, s. 115-145.

¹⁸ Arnavut, M. (2002), Osmanlı Devleti'nde Vakıf, Evkaf Dergisi, sayı:65, Kahira, s. 47.

¹⁹ İnalçık, a. g. e. , s. 220.

²⁰ Öztuna, Y. (1998), Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi, c. 2, Ankara, Kültür Bakanlığı, s. 491.

²¹ İnalçık, a. g. e. , s. 454.

Cami Vakıfları

Osmanlı döneminde vakıf sisteminin en güzel örneklerinin görüldüğü yerleşim merkezlerinden olan Musul camilerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıf gelirleri temin edilmiş, buna ilaveten vakfın iradesi doğrultusunda görevliler ve yapılacak faaliyetler konusunda şartlar konulmuştur. İncelenen dönem itibarıyla Musul vakıfları camii vakıflarında çalışanların maaş durumları aşağıda verdiğimiz tabloda şu şekilde gösterilebilir:

Tablo: Musul Camii Görev Alan Kişilerin Akçe olarak Yevmiyeleri ²²

Görevli	Gider Tutarı (Günlük - akçe)					
	H.926/ M.1520	H.932/ M.1526	H.946/ M.1540	H.965/ M.1558	H.979/ M.1571	H.983/ M.1575
Mütevellisi	3	8	8	8	9	10
İmam	3	4	4	4	5	6
Müezzin	2	5	5	6	4	6
Hatip	-	4	4	5	-	10
Vaiz ²³	-	-	-	7	-	7
Ferraş ²⁴	1	1	2	2	2	2
Cabi ²⁵	-	1	1,5	1,5	-	2,5
Huffaz ²⁶	-	5	7	7	-	11
Cüzhân ²⁷	-	5	10	13	-	13
Katip ²⁸	-	-	3	3	4	4
Reugan ve Hasır	-	4	1,5	1,5	-	1,5
Rekabe ²⁹	0,5	4	10	10	-	-
Muarrif/Duâgûy ³⁰	-	-	1	1	-	1
Nazır	--	-	-	4	3	4
Çerağ	-	1	1	1,5	2	1,5
Sure-i Yasinhan ³¹	-	-	-	-	-	1,5
Sure-i Tebarekhan ³²	-	-	-	2	-	3
Sure-i En'am ³³	-	-	-	-	-	2
Aşirhan ³⁴	-	-	-	2	-	3

²² BOA. TT. d. 386;998;195;308;660;MAD. d. 20207;20180.

²³ Cami ve mescidlerde hazır olan cemaate İslami mevzular üzerinde izahatla va'z-u nasihatte bulunan zattır. Berki, A. (1965), Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, s. 54.

²⁴ Ferraş ya da Kannas süpürüp, temizleyen demektir, Berki, a. g. e. , s. 31.

²⁵ Vakfın gelirini toplayan tahsildar demektir. Berki, a. g. e. , s. 9.

²⁶ Kur'an-ı Kerim'i başından sonuna kadar ezberliyor. Devellioğlu, F. (2013), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, İstanbul: Aydın Kitabevi Yayınları, s. 371.

²⁷ Kur'an-ı Kerim'i okunayı öğrenen talebe. Devellioğlu, a. g. e. s. 183.

²⁸ Yazıcı. Sami, a. g. e. , s. 1136.

²⁹ Aslında boyun demektir. Bir şeyin zatına ve maddi vücuduna da rakabe denir. Bir malın sahipliği ya kul, köle azadetmek. Berki, a. g. e. , s. 46; Sami, a. g. e. , s. 668; Devellioğlu, a. g. e. , s. 1049.

³⁰ Muarriif: cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin veya derviş. Duâgûy: duacılık, dua edicilik. Sami, a. g. e. , s. 1373; Devellioğlu, a. g. e. , s. 225-787.

³¹ Kur'an Kerim'i suret Yasini okuyan kişi.

³² Kur'an'ın 67. Suresi, suret-ül-mülk okuyan kişi. Devellioğlu, a. g. e. , s. 1251.

³³ Kur'an-ı Kerim'de bir surenin adı okuyan kişi. Sami, a. g. e. , s. 179.

³⁴ Aşere-i mübeşşere zikir eden kişi. Sami, a. g. e. , s. 937.

El-Nurî El-Kebir Camii (Ulu Câmî)

El-Nûrî Camii (Nureddin Şehit Camii), İslam dünyasının meşhur büyük camilerinden olup cami, Musul şehir merkezinde kendi ismi ile anılan El-Camiü'l-Kebir (Büyük Cami) mahallesinde yer almaktadır. Camiyi Nureddin Mahmud b. İmâdeddin Zengi H.566-568/M.1170-1172 yılları arasında yaptırmıştır.³⁵ Bu cami tarihsel süreç içerisinde birçok kere tadilat görmüştür. H.635/M.1237'de Bedreddin Lûlû dönemi, H.881/M.1476'da ³⁶ Uzun Hasan dönemi, H.1049/M.1640 ve H.1150/M.1738 ve H.1270/M.1854 yıllarında da geçirdiği tadilatlar örnek verilebilir.³⁷ Bu cami sahip olduğu vakıf gelirleri açısından vakıflar Musul'un en zengin vakfa sahip camisidir. Çünkü Nureddin Mahmut Zengi camiye Musul'un köylerinden Akru'l-Hamîdiyye köyünün tamamını vakfetmiştir. Bu caminin Osmanlı döneminde de zengin vakıf gelirlerine sahip olduğunu görmektedir. İncelenen defterlere göre bu camin vakfı gelirleri şu şekildedir.³⁸

Tablo: El-Nurî El-Kebir Camii Vakıf Gelirleri ³⁹

Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı (akçe) Yıllık			
	H.932/ M.1526	H.946/ M.1540	H.965/ M.1558	H.983/ M.1575
İcare-i ⁴⁰ Dükkân	6192	-	-	-
İcare-iKayseriyye Kadim	5484	2928	860	60
İcare-iKayseriyye Cedid	1080	20.000	20.546	36.500
İcare-i Mahzen	360	-	-	-
İcare-i Han, Han arsa	1333	1600	10.195	11.040
Hisse-i Malikâne karye Kaplan Çolakî ¼	775	850	910	1920
Mukata'a ve Bağçe adet 2	400	-	-	-
Dekakin 39 ve 36 arasında bab Haraba	-	-	-	-
Toplam	15.624	25.378	32.511	49.520

Tabloda görüldüğü üzere cami vakfının gelirleri; gayrimenkul kiralari, bir köyün (Kaplan Çölki köyü) malikâne hissesinden ve mukataa gelirlerinden sağlanmakta olup, büyük bir kısmı muhtelif personel maaşlarından ve levazım atadan sarf edilmektedir.

³⁵ El-Ömeri, a. g. e. , s. 204.

³⁶ El-Ömeri, a. g. e. , s. 65-204.

³⁷ Gündüz, A. (2003), Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Elazığ, Fırat Üniversitesi Basımevi, s. 105.

³⁸ El-Azzavi, A. (1949), Tarihü'l Irak Beyne İhtilalryn, c. 4, Kum, Mektebetü'l-Haydariyye, s. 144.

³⁹BOA. , TT. d. 998, 86;195, s. 142;308, s. 177;660, s. 257;TKGM, TADB, TT. d. 120, s. 119.

⁴⁰Kira, irat, gelir, kiraya verilmesi demektir. Berki, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, 24.

H.932/M.1526'da 142 akçesi de ziyade olarak kalmaktadır. Bu ziyade, fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe ve gerekli malzemelere sarf edilmiştir.⁴¹ Ayrılan gelir miktarları 60 akçe ile 20.000 akçe arasında değişmektedir. Dikkat çeken bu caminin en önemli özelliği minaresinin diğer camilerin minarelerine nazaran daha yüksek olmasıydı.⁴² Cami 2017 yılına kadar ayaktaiken bu tarihte yaşanan terör olayları nedeniyle tamamen yıkılmıştır.

Hizâm Camii

Cami Osmanlı döneminde yaptırılmıştır. Muhammed Hizâm b. es-Seyyid Nureddin er-Rüfâi tarafından Musul'da şu anda Ninova caddesi olarak isimlendirilen bölgede H.982-985/M.1574-1577 yıllarında yaptırmıştır. Muhammed Hizâm b. es-Seyyid Nureddin er-Rüfâi H.905/M.1500'ten sonra Musul'da yaşamış ve bir tarikat (Rufai Tarikati) şeyhidir. Bu zat büyük bir servete sahiptir ve cami dışında yaptırdığı başka hayır eserleri de bulunmaktadır. Cami birden çok onarım görmüştür. Caminin masraflarının karşılanması için cami yakınında olan beş dükkân vakfedilmiştir. Bu dükkânların kira geliri yılda 550 akçe idi ve bu meblağ camii masrafları için harcanmaktaydı.⁴³

Cemşid Camii

Cami, Musul şehrindeki aynı isimle anılan mahallede yer almaktadır.⁴⁴ Caminin isminin sâlih bir zat olan Cemşid'e dayandığı düşünülmektedir. Fakat camiye ismini veren bu zat hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber bazı tarihçiler H.600/M.1203 yılında yapıldığını düşünmektedir. Bunun ile beraber caminin H.967/M.1560 yılında yenilediği kesindir. Ayrıca Hacı Hafız b. Ahur Can⁴⁵ kuzeydoğu tarafında yer alan sekiz dükkânı camiye vakfetmiştir. Vakfın bu geliri imam ciheti müezzin ve camii levazımına harcanmaktaydı fakat ne kadar meblağ tahsis olduğu kaydedilmemiştir. Bu durum cami kapısının üzerinde ve mihrapta zikredilmektedir.⁴⁶

ez-Zeyvanî Camii

Musul'un güney batısında, Babü'l-Beyz mahallesindedir. Bu camii Osmanlı döneminde, Şeyh Muhammed ez-Zeyvanî⁴⁷ tarafından H.1104/M.1692'de yapılmıştır. Bu camii yüksek minarelidir ve mimari üslup bakımından Osmanlı camilerine benzemektedir.⁴⁸ Vakfın geliri ve gideri kaydedilmemiştir.

Medrese Vakıfları

Arapça " derse " fiil kökünden türetilmiş bir isim-mekan olan medrese sözlük an-

⁴¹ BOA. , TT. d. 998, s. 86.

⁴² Deveci, S. (1963), Cevami'ül-Musul fi Mutelifi'l-Usur, Bağdat, s. 131-132.

⁴³ Deveci, a. g. e. , s. 140.

⁴⁴ Cercis, A. (1975), Delilu'l-Musul'l-Ammi Münzü Te'esisiha Hatta Ami1975 Musul, Matbaatü Cumhur, s. 66.

⁴⁵ Uluçam, A. (1989), Irak'taki Türk Mimari Eserleri, B. 1, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 219.

⁴⁶ Seyufi, N. (1965), Mecme'u'l-Kitabatî'l-Muharrati ala Ebniyeti'l-Musul, Bağdat, Matbaatü Şefik, s. 119.

⁴⁷ Musul Vilayeti Salnamesi(1310), Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi Tarafından Basılmıştır, s. 124.

⁴⁸ El-Ömeri, a. g. e. , s. 113.

lamı olarak ders okunan yer (okul) demek ise de İslam tarihinin bir ıstılahı olarak talebenin hem içinde yaşadığı (yiyip-içip, yatıp-kalktığı) hem de çeşitli dersler okuduğu öğretim kurumu demektir.⁴⁹ İslam toplumlarında eğitim-öğretim başlangıçta mescit (cami)lerde yapılırken, zamanla İslam'ı ilimlerin kemiyet ve keyfiyet bakımlarından gelişmesi, bunların belli bir program ve düzen içerisinde öğretmesini zorunlu kılmış ve ibadet yerleri dışında sırf eğitim-öğretim amacıyla medrese denilen müesseseler kurulmuştu. Fakat mescit eğitim-öğretim amacıyla tamamen kaybetmemişlerdi. Günümüzde bile camiler eğitim faaliyetini sürdürmektedirler.⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde ilim ve medrese eğitim konusunda büyük önem verilmiş ve vakıflar tarafından destek sağlanmıştır.⁵¹ Araştırma konusu dönemde Musul vakıflar aracılığıyla varlığını devam ettiren medreseler aşağıdaki gibidir.

Şeyhü'l-Beled Medresesi

Medrese Musul'un 50 Km. batısında bulunan Eski Musul köyünde H.926/M.1520'de yapılmıştır. Medrese Osmanlı Devleti bölgeyi fethinden sonra Eski Musul ya da Şeyhü'l-Beled medresesi olarak anılmıştır.⁵² Vakfın geliri için bir arazi içeresi ve bir çiftlikten sağlanmakta olup, bu gelirin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.⁵³

Hoca Kasım Medresesi

Medrese, Musul merkezde El-Camii El-Kebir Mahallesiinde yer almaktadır ve Nureddin Şehit Camii yanındadır. Bu medrese vakfının gelir kaynağı Musul boyhanesinden vakfedilmiştir. Medrese için H.932/M.1526 tarihinde yılda 9000 akçe ayrılmıştır. Bu meblağ harcanması şart koşulan cihetlere günlük hesabıyla tahsis edilmişti. Medresenin bu günlük giderleri talebeler için 10 akçe; tevliyet için 7 akçe; molla için 5 akçe ve rekabe için 3 akçe toplam olmak üzere toplam 25 akçe idi.⁵⁴ H.965/M.1558 yılında harabe halına gelince Ta'an Medresesi olarak anılan yeni bir medrese inşa edilmiştir.⁵⁵ H.946-983/M.1540-1575 tarihlerinde ise bu masraflar için yıllık 10.800 akçe ayrıldığı görüşülmektedir. Vakfın bu geliri de muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla tahsis edilmiştir. Bu harcamalar talebe için 10 -7 akçe arasında değişirken tevliyet için 7 akçe, ferraş için 3 akçe ve kitabet için 3 akçe şeklinde sarf olunmuş olup vakfın günlük toplam gideri 30 akçe idi.⁵⁶

El-Yunusiyye Medresesi

Musul'da Hz. Yunus Tepesi üzerinde küçük bir köy vardır ki burası da Ninova köyüdür.⁵⁷ Bu köy geliri Hz. Yunus Vakfı için ayrılan köylerdendir. Medrese, Hz. Yunus Camii'ne bitişik şekilde inşa edilmiştir. Medresenin kimler tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Araştırma konusu dönemde medresede kayırlı 3 adet

⁴⁹ Sami, Ş. (1316), Kamus-ı Alam, c. 6, İstanbul, Mihran Matbaası, s. 1313-1314.

⁵⁰ Pakalın, M. Z. , (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, s. 436.

⁵¹ Kazıcı, a. g. e. , s. 204.

⁵² Bayatlı, N. (1999), XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 61.

⁵³ BOA. TT. d. 998, s. 88.

⁵⁴ BOA. , TT. d. 998, s. 87.

⁵⁵ BOA. TT. d. 308, s. 183.

⁵⁶ BOA. , TT. d. 195, s. 142;308, s. 183;660, s. 258;TKGM, TT. d. 120, s. 120.

⁵⁷ Gündüz, a. g. e. , s. 193-194.

talebe bulunduğu görülmektedir.⁵⁸ XVI. yüzyıldan sonra bu medreseden çok sayıda din âlimi ve ilim adamı yetişmiştir.⁵⁹

Kophân Medresesi

Musul'un kuzeyinde, İmadiyye kazasının merkezin kuzey batısında bulunan Kophân medresesi.⁶⁰ H.940-981 / M.1533-1573 yılları arasında Seyyid Emir Kubad Han b. Sultan Huseyin İmadiyye velisi tarafından yaptırılmıştır. Bu medrese diğerlerine nispeten oldukça büyüktür. H.981/M.1573'te 13 talebesi vardır ve günde iki vakit yemek verilmektedir. Medresenin giderleri vakıf tarafından karşılanmıştır ama vakfın gelir giderinin ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir.⁶¹ Bu Kanuni Sultan Süleyman dönemi Şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi,⁶² Abdulrahman b. Muhammed El-'amaddi ve Muhammed b. Muhammed b. Mustafa b. Mustafa b. İmad er-Rumi⁶³ gibi birçok meşhur âlim bu medresede okumuştur.

Sonuç

Bu çalışmada Musul'un Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyetine alındığı H.922 / M.1517 tarihinden H.1004 / M.1595 tarihine kadar olan dönemde Musul vakıfları ele alınmıştır. Araştırma konusu Musul bölgesinde toplamda 8 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflardan tespit edilen 4 cami vakfıdır. Her biri birer vakıf yapısı olan bu camilerde ibadete açık olmayanlar vakıf faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı Devleti döneminde ibadete açılmış zaman zaman tadilat görmüştür. Bu dönemde vakıf faaliyetleri çerçevesinde tesis edilmiş 4 medrese tespit edilmiştir. Bu durum bölgede eğitim-öğretime verilen önemin göstergesidir. Bu medreseler bölgede birçok ilim erbabının yetişmesine neden olmuştur. Bu dönemde inşa edilen Osmanlı Devleti mimari üslûbuna göre inşa edilmişlerdir. Bölgede hüküm süren yönetimlerin vakıflara gösterdikleri ilgi ve alakanın en temel sadedi vakıfların, halk ve yöneticiler nazarında dinin teşvik ettiği hayır işleri olarak görülmesi ve bu özelliğinden ötürü toplumsal dayanışmanın ve siyasi istikrarın bir göstergesi kabul edilmesidir. Belirttiğimiz üzere vakıf görevlilerinin ücretleri çalıştıkları vakfın gelirine göre değişmektedir. Söz konusu Osmanlı Devleti döneminde kurulan birçok dini ve sosyal nitelikli vakıflar, toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılarken, birçok kişinin de geçimini temin ediyordu.

⁵⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif Umumiye (1312), c. 6, İstanbul, Matbaa-i Amire Basılmış, s. 910-911.

⁵⁹ Deveci, a. g. e. , s. 103-104.

⁶⁰ VGMA, ES. 169/1. , s. 146; Musul Vilayeti Salnamesi (1310), s. 173.

⁶¹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (1319), c. 4, Darü'l-Hilafe El-Aliye, s. 911.

⁶² Osmanlı devlet teşkilâtında "Müfti'l-enâm" ünvanı ile de anılan şeyhülislamlık, ilmiye sınıfının en üst makamlarından biridir. Ahmet, İ. H. (1992), Hareketü't-Terbiyyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsulî'l-Hadâriyye, c. 4, Musul, Daru'l-Kütüb li'n-Neşir, s. 339.

⁶³ Bu âlimler bilmek için Bkz. Hurşit, A. (2012), El-Amair El-İslamiye fi İmadiyye ve Nevahiha hata Nihaye Kernel-Sani AşırEl-Hicri / El-Samın Aşır El-Miladi, İstanbul, Ravza Matbaası, s. 153.

KAYNAKÇA**Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA).**

Tapu Tahrir Defteri (TT.d.) No:998;195;308 ;660.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d) No: 20207;20180.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadim Arşivi (TKGM, KKA.)

Tapu Tahrir Defteri (TT.d) No: 120.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Musul Esası Defteri No:169/1.

Musul Vilayeti Resmi Salnamesi, (1308,1310).

Musul Vilayeti Resmi Salnamesi, H. 1330.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1312),c.4, İstanbul.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1319),c.6,İstanbul.

Araştırmalar ve İncelemeler

Ahmet, İ. H. (1992). *Hareketü'l-terbiye ve't-talim, mevsû'atu'l-musuli'l-hadariyye* (C.4). Daru'l-Kütüb li'n-Neşir.

Al-Hamavî (1968). *Mu'cemul-buldan* (C.4). Kitabevi.

Akgündüz, A. (1996). *Vakıf müessesesi*. İstanbul.

Arnavut, M. (2002). *Osmanlı Devleti'nde vakıf*. Evkaf Dergisi.

Bayatlı, N. (1999). *XVI. yüzyılda Musul eyaleti*. Ankara.

Berki, A. (1965), *Vakfa dair yazıların eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen ıstılah ve tabirler*. Doğu Matbaası.

Cercis, A. (1975). *Delilu'l-Musul'l-ammı münzü te'sisiha hatta ami*. Musul.

Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. İstanbul.

Deveci, S. (1963). *Cevami'u'l-Musul fi muhtelifi'l-usur*. Bağdat.

El-Azzavi, A. (1949), *Tarihü'l-Irak beyne ihtilaleyn* (C.4). Kum.

El-Ömeri, M. E. (1968). *Manhalu'l-evliyya ve meşreb el-esfiyya min sadat el-Musul el-hadbaa* (C.2). Musul.

Ertem, A. (2011). Osmanlıdan günümüze vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 36, 111-150.

Gündüz, A. (2003). *Osmanlı idaresinde Musul (1523-1639)*. Fırat Üniversitesi Basımevi.

Hurşit, A. (2012). *El-amair el-İslamiye fi imadiyye ve nevahiha hata nihaye kernel-Sani Aşır El-Hicri / el-Samın Aşır El-Miladi*. İstanbul.

İnalçık, H. (2002). *Kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı devleti tarihi (Çev.: Muhammed Arnavut)*. Beyrut.

Kazıcı, Z. (1985). *İslam ve sosyal açıdan vakıflar*. İstanbul.

- (2003). *Osmanlı vakıf medeniyeti*. İstanbul.
- Köprülü, F.(1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul.
- El-Kübeysi, M. Ü. A. (1977). *Ahkâmül-vakf fiş-şerâtil İslâmiye* (C. 1). Bağdat.
- Özdemir, R. (1993). *Osmanlı vakıflarının kurulması ve yaşatılmasında devlet kurumlarının işleyişi*. Fırat Üniversitesi Tarih Sempozyumu'na sunulmuş tebliğ.
- Öztuna, Y. (1998). *Osmanlı Devleti tarihi medeniyet tarihi* (C.2). Ankara.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C.3). İstanbul.
- Şemseddin Sami (1316). *Kamusu l-alam* (C.6). İstanbul.
- (1317). *Kamus-ı Türki*. İstanbul.
- Şakir, A. (1992). *Vilayetü'l-Musul fi'l-karni's-sadis aşr dirasetün fi evzâuhâ s-siyasiyyeti ve'l-idariyyet ve'l-iktisadiyyeti* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Seyufi (1965). *Mecme'u'l-Kitabati'l-Muharrati ala Ebniyeti'l-Musul*. Bağdat.
- Uluçam (1989). *Irak'taki Türk mimari eserleri* (B.1). Ankara.
- Yediyıldız, B.(1986). *Vakıf. İslam Ansiklopedisi* (C.13). İstanbul.